

אוק' יהדות

מגלי טמירין

תנועת ההשכלה היהודית בגליציה:
היסטוריה, ספרות, הגות וזיכרון

עורכים

נתן שיפריס, שמואל פיינר, חנן גפני

אוניברסיטת חיפה
עמותת יהדות גליציה ובוקובינה
הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים

2022

התנשאו לא רק על הגליצאים, אלא על כל אלה שלא היו ילידי רוסיה. גם בתוך הרוסים הייתה הבחנה, בין ילידי מקומות שונים, גדולים וקטנים, וגם בכך לא ידובר כאן.

יוצאי רוסיה תפסו את ארצם כמרכזה של הספרות העברית החדשה, ראו בספרות העברית בגליציה פריפריה פרובינציאלית והרביקו לגליצאים ולתרבותם תרמית נמוכה מאוד, שמאפייניה כללו: בטלנות, ערמוניות, תחכום, התחכמות, תמימות, התפתלות, פטפוט, חוסר טעם, עליבות, סחי, עוני מנוון, בערות, מליצה ריקה, בוסר, שנוורות, חוסר הגינות, ספרות זוטרה, שולית, מינורית, אתנוגרפיות ועוד כהנה וכהנה "מעלות טובות".

דוגמאות נוספות להתנשאות מסוג זה אפשר למצוא במאפיינים הלא-מחמיאים שהרוסים הדביקו ליהדות בסרביה ולסופריה,³ וכן להסתייגותם של יהודי גרמניה מיהודי מזרח אירופה, שכונו בפייהם בזלזול "אוסטיודען". גיאורגה מרקס, אביה של אסתר, לימים רעייתו של שמואל יוסף עגנון, לא רצה ב"גאליציאנער שרייבער" הזה כחתן לבתו.⁴ והרברים ידועים.

בפרק זה ידובר בקצרה ב"אחרות" של הסופרים העברים ילידי גליציה מנקודת המבט של הסופרים העברים הרוסים, קובעי הטעם ומעצבי דעת הקהל של אז, מכאן, ומנקודת מבטם המתגוננת ומתנצלת, מכאן, או המאשימה, המתקיפה והגאה של יוצאי גליציה, מכאן.

חלשה דעתם

רבב התדמית הירודה, דבק, כאמור, גם בסופרי גליציה עצמם, שאמנם עצם פעילותם סתרה תרמית זו, אך למולה חלשה דעתם. הם סבלו מאוד מהמאפיינים הלא-מחמיאים שהדביקו להם, הפנימו אותם והתבטלו מול סופרי רוסיה. וכך, מצד אחד, הושפעו מן היחס המזלזל אליהם ואל ספרותם, שגרם להם להפנים את הביקורת שטפלו עליהם ולא לבטוח בעצמם וביכולותיהם; יש להעיר שזוהי תופעה פסיכולוגית ידועה בתחומים של הפרט והכלל כאחד: המושמץ מאמץ את דעותיהם השליליות של משמיציו ומתחיל להאמין בהן. מן הצד האחר, הם השקיעו מאמצים כדי להוכיח שהביקורת אינה מוצדקת, שהם עצמם אינם נופלים במאומה מחבריהם ילידי ארצות אחרות, ואדרבא, אפילו עולים עליהם. המאבק להתנער מהנחיתות שהודבקה להם ושדבקה בהם, כדי להוכיח לכולם עד כמה הם ראויים, הוביל ליצירתה של פטריוטיות מקומית גליציאית.

3 נורית גוברין, "ספרות בסרביה וסופריה", הנ"ל, כתיבת הארץ: ארצות וערים על מפת הספרות העברית, ירושלים, ירושלים תשנ"ט, עמ' 377-387.
4 דן לאור, חיי עגנון: ביוגרפיה, ירושלים תשנ"ח, עמ' 128 ועוד.

מגליציה לגלי יצירה גליציה בספרות העברית

נורית גוברין

פתיחה

"אה-אה! נודף פה, סוף-סוף, הריח הטוב, המצפאי. נודף! שימו פקקים בחוטמיכם! אלהי הספרות! איזו הלצות בטלניות, איזה סחי!"
"ופרוזות 'טרגדיות' כאלה ומלאות פסיכולוגיה [...] ובכל ה'טפוסים' [...] והרצאת הדברים המשעממת, הארוכה, הפטפטנית, המשוללת כל ידיעה במושג הלשון, הקוראת לשחוק – והרי לכם 'מחיי הקראים ציורים וטפוסים עם תמונת המחבר'!"
אין ספק שהציטוטים מדברים כעד עצמם.

התנשאות: התדמית העלובה

"התנשאות היא שיתכבד האדם יותר מן הראוי לו" (שמונה פרקים לדמב"ם, ד). המשמעות של התנשאות ודומיה, סנוביזם, יהירות, שחצנות, גאוה, התרברבות, היא כאשר תחושת הערך העצמי של אדם או של קבוצה חברתית מיוסדת לא על המעשים וההישגים, אלא על השוואה מול אחרים והדגשת עליונות עליהם.
מאז ומתמיד אהבו עדות ישראל השונות להתנשא זו על זו, להבליט את חשיבותה של כל אחת, תוך כדי זלזול מופגן בחברותיה. ייתכן שמערכת יחסים זו מובנית בעם ישראל מאז הורכב מתריסר שבטים.
ברוח זו, הסופרים יוצאי רוסיה – "הרוסים" – התנשאו על חבריהם הסופרים ילידי גליציה, "הגליצאים" – או בכינוי הגנאי "גאליציאנערים". יצוין כי הרוסים

1 יוסף חיים ברנר, "מן הספרות הגליציאית (ביבליוגרפיה)", רשפים, א, ב (תרס"ח), עמ' 31 (שובו: הנ"ל, כתבים, 3: פובליציסטיקה, ביקורת, ישראל תשמ"ה, עמ' 251-252).
2 הנ"ל, "מן הספרות הגליציאית (ביבליוגרפיה)", שם, חוברת ד (תרס"ח/תרס"ט), עמ' 31-32 (שובו: הנ"ל, כתבים, 3, שם, עמ' 255).

הנה שתי דוגמאות לתחושת הנחיתות ולמאבק נגדה. שתיהן מתוך המצפנה מעיתוני גליציה המרכזיים, שהופיע בקרקוב בשנים 1915-1917 ו-1921 בעריכת שמעון מנחם לזר. העורך היה מנציגיה הגאים של גליציה ומלוחמיה המתמידים. הראשונה: המאמר "שחרור ספרותנו בגליציה" (13 במאי 1904) בחתימת "אלא", שזהותו אינה ידועה. הכותב מנסה להסביר את הסיבות ל"הפסקת פריחת הספרות בגליציה", את התקדמות הספרות ברוסיה, ובעיקר את הדרך "ללחום נגד כל המכשולים [...] לבצר לנו ספרות מקורית גליצית דוקא, ספרות שלא יוכלו להוציא לעז עליה, כי רוח בטלנות נודף ממנה, תחית הלאם תעמד לימינו". בין הסיבות לנחיתות הספרות בגליציה: "הגבול שלנו פתוח לפני ספריהם, בעוד שגבולם סגור לפנינו. ובכן, יחנקו כשרונות גליציה מפני חסרון אויר לשאיפה, וספרותנו לא תתקדם אף באצבע".

"אחינו הרוסים, מלבד המשפט הקדום שיש להם על ילדי גליציה, הם משתדלים לבטל אותם כלאחר יד, ולהרחיקם ככוונה. אחינו ברוסיה רואים את עצמם כגרעין היהדות, כסגלת כל עמנו, ושאר אחיהם בחו"ל פחותים מהם בערכם היהודי [...] חפצים הם להבדל, להביא את הכל ברשותם, ובני חו"ל יהיו כפופים להם. ואם אל אחיהם המערביים הם מתייחסים באופן כזה, מכל שכן לנו הגליציים. ע"כ עלינו להשתחרר משעבודם, ולחרול מהיות משפעים מהם. אינני מאמין שיחפצו לתת לנו יד עזרה, והלואי שלא יחתרו ביחד עם ילדי גליציה בחו"ל לבטל ולהפריע את מעשינו, באיזו ליצנות, הנקראת בלשונם 'בקורת'.

"[...] מרגש עתה אצלנו הצרך להתרכזות הכחות הגליציים במקום מיוחד. הכחות האלה נמצאים אצלנו, אף שהמה מובלעים ונסתרים בקרבנו".

הדוגמה השנייה: בכתבה "מן העיתונים", שפורסמה ב-17 ביולי 1914, ציטט כותב אלמוני את דבריו של הלל צייטלין במאמענעט: "מי צריך ללמוד ממי", שהם יוצאי דופן בוויכוח זה שבין גליציה לרוסיה: "אנחנו יהודי גליציה רגילים כל כך בכיווננו, האמוד בכל שעת הכושר מפי סופרי היהודים ברוסיה, עד שאנו מרכינים ראשנו ומודים, כי אמנם רמים ונשאים יהודי רוסיה ממנו הגליציים". מכאן ציטט את צייטלין שכתב: "רגילים בתוכנו לחשוב את היהדות הגליציה כנסוגה אחור, כנחשלת, [...] על יהודי גליציה אנו מביטים מגבוה [...] ובאמת תאור כזה ליהודי גליציה הוא רק משפט קדום. המעשים יורונו, שלפעמים יש ליהודי גליציה יותר הבנה חיי הצבור, יותר הרגשה וגאווה לאומית מאשר לנו [...] לא יהודי גליציה צריכים ללמוד ממנו, אלא אנחנו מהם". מסתבר שהיה צריך אומץ לכתוב דברים אלה, שכן המצטט העיר: "ותוך כדי דבור מתיירא מר צייטלין, שמא ילעגו לו על הכחשתו את שפלות הגליציים ומצטדק: 'אין כונתי להרים את ערך היהודים הגליציים, אלא להראות את שפלותנו בבחינה צבורית'".

שורה של אישים בגליציה נחלצו למאבק להצלת כבודה הרמוס של יהדות גליציה בעת ההיא, ראשית המאה העשרים, ובהם: לזר, גרשום כדר, יצחק (איצי) פרנהוף,

ראובן פאהן ויעקב שמואל פוקס – ילידי ביאליסטוק, שפעל בקרקוב, הוציא לאור וערך בה את המגיד החדש.

מאבק טריטוריאלי

מלחמת תרבות זו שבין רוסיה לגליציה החלה בשלהי המאה התשע-עשרה, מעת ששאלתיאל אייזיק גרבר הוציא לאור בקרקוב את השנתון בית אוצר הספרות (1887 ואילך) כמתחרה לשנתון האסיף שבעריכת נחום סוקולוב. גם ההוצאה לאור של ספרי שעשועים של פרנהוף הייתה מעין תשובה לספרי אגורה של בן-אביגדור (אברהם לייב שלקוביץ). הייתה זו דווקא "התחרות" שהרכבה חכמה, על משקל "קנאת סופרים תרבה חכמה".

הדיה של מלחמת תרבות זו בין סופרי רוסיה לבין סופרי גליציה, שטרם נחקרה ביסודיות, נמצאים בכתביהם ובזיכרונותיהם של סופרים רבים.⁵ מאבק זה, בין גליציה לבין רוסיה, בתחום התרבות והספרות, לא היה מאבק "בין שתי עמדות מנוגדות לגבי דרכה של תנועת התחייה הלאומית היהודית", כפי שטען חנן חבר, "מזה תביעה להגמוניה של תרבות ריבונית לאומית שניסוחיה האסתטיים היו אוניברסליסטיים, ומזה לגיטימציה לקיום כמיעוט לאומי וחייב חלקי של חיים יהודיים בגולה, שמתנגדו מסתייעים במאבק הפואטי כחלק ממנגנון תרבותי הפועל לסילוקה של אופציה אידיאולוגית וספרותית זו מן הקנון הלאומי".⁶ הסופרים משתי הקבוצות גם יחד היו ציונים-לאומיים, ופעלו לטיפוחה של תרבות עברית. היה זה מאבק בתוך התנועה הציונית-לאומית, בין ציונים לבין עצמם, כמו המאבק שבא לידי ביטוי בפולמוס "מאורע ברנר", שהיה מאבק בתוך הזרם החילוני של היהדות בין תורתו של אחד העם לבין זו של ברנר.⁷

המאבק בין גליציה לרוסיה היה בעיקר מאבק טריטוריאלי, לא במובן האידיאולוגי, אלא במובן הריאלי-גיאוגרפי הממשי: המרכז בגליציה, שהיה בתקופה מסוימת במרכז ושקע ופינה את מקומו למרכז ברוסיה, לא השלים עם מקומו השולי, ונאבק להחזרת

5 כגון דברי הפתיחה של יוסף קלוזנר לביקורת על ספרי שעשועים של פרנהוף, המגיד, 6, 43, (תנ"ח); דברי יהושע זנא' רבניצקי, במאמרו "מכתבים ממידר אלדר", פרס ב (תנ"ח), מעמ' 270 והלאה; גרשום כדר בפתח ספרו מדינה וחכמה, ניו יורק תרצ"ד; משה קליינמן בזיכרונותיו, "גליציה מלפני 35 שנים", מאזנים, כרך 11 (ת"ש), עמ' 229 ואילך; רב סון במאמרו "קונצפט למכתב ברכה", בספרו על ש"י עגנון, תל אביב 1978, עמ' 41; אליעזר רפאל מלאכי במאמרו "ראשיתו של עגנון", בצרון, כח, ב (תשכ"ז).

6 חנן חבר, "גורו לכם מן הגליצאים": ספרות גליציה והמאבק על הקנון בספרות העברית", תיאוריה וביקורת 5 (1994), עמ' 57.

7 נורית גוברין, "מאורע ברנר": המאבק על חופש הביטוי, ירושלים תשמ"ה.

התגובה הגליציאית להתנשאות סופרי רוסיה נמשכה ואף התחזקה ממרחק הזמן והמקום, באמצעות ילידי גליציה שעלו לארץ ישראל, כפי שיוצג בהמשך.

בין ניתוק להתחברות

רב סדן הכניס תוכן חדש למושג "פרובינציאליזם". הוא שחרר אותו מן השלילה ועשאו חיוב. כך, למשל, במסתו על אשר ברש 'בין עדנה לגיבוש' (תשי"ב) תיאר את "דמותו ודרכו" של ברש בין שתי פרובינציאליות, "גולת גליציה" ו"ארץ ישראל". וכך תיאר את הראשונה: "עצם עמידתה היתה עשויה, בגזירת התולדה ומסיבותיה, באופן שניתנה לירושלם בחינת בית, שקוטנו אינו קוטן, לפי שאגפיו פתוחים לכל העברים; בחינת בית שאינו חייב לחזור על פני העולם, משום שעצם עמידתו במפלש רוחותיו". ובהמשך: "דע, כי אין בית מועד ואין פרובינציאליזם נידחת, אלא משסתמת את חלונה, ושעל-כן: תחת אשר תידחק לבתי-זרים ורחוקים מוטב שתפתח חלונה ביתך".¹⁰

במסה זו על ברש חזר סדן ועשה "בדיקה כפולה" לאותה תדמית ירודה של גליציה: "מנהג, שנעשה שיגרה, לקבוע כמין סכימה שכך, בערך, ניסוחה: לאחר פריחה בימי ההשכלה, ששיא ביטויה הוא המשולש שי"ר, רנ"ק וארטור, באה לה ירידה, שנמשכה ימים הרבה, ואך ברור אחרון, אחרי כלותה היתה לה פתאום עדנה. הסכימה הזאת בדקה כפולה היא צריכה". ומסקנת הבדיקה הראשונה: "הבלייה לא היתה בלייה כוללת והעדרה לא היתה עדנת-פתאום". מסקנת הבדיקה השנייה: "הפאראדוקס שמשמעו: פינה גדולה על אם הדרך".¹¹

לדעתו, יש בסופרי גליציה, ובהם ברש, "ארשת ממוזגת", פשטות תום ותום פשטות. עיקרה של יצירתו, כמו זו של עגנון, "לא היה ביסוד הפשרה אלא בסוד המתחיות"; "כגשר של אמנות המתוח על גבי געש של סכסוכי יצר ומידרך נפש. מתחת השלווה של חייו, יצירתו, פעולתו רחשה דמוניות, ועצם השלווה, על בהירותה וצלילותה, לא היו אלא ככיבוש עצמו ביסוד האמנות".¹²

עגנון הפך ביצירתו את בוצ'ין הנידחה למרכז העולם, כשם שעשו סופרים לא מעטים למקומות השוליים שבהם גרו.¹³ וכך כתב בסיפורו "בלבב ימים" (1934) מפני אחד "הנלכבים" העולים לארץ ישראל: "מימי לא ידעתי שעיר זו נאה כל כך, דומני שאין בעולם עיר נאה כעירנו". וחברו עונה לו: "דבר זה ממש עלה בלבי לומר".

10 רב סדן, בין דין לחשבון: מסות על סופרים וספרים, תל אביב 1963, עמ' 226-227.

11 שם, עמ' 227, 228.

12 שם, עמ' 229, 230.

13 הדוגמאות מספרות העולם ומן הספרות העברית רבות, ובהן: דבלין ביצירתו של גיימס ג'ויס; ג'פרסון שבמסיסיפי היא יוקנפטופה ביצירתו של ויליאם פוקנר; מקונרו היא ארקטקה שבקולומביה ביצירתו של גבריאל גרסייה מרקס; כתריאליבקה היא וורונקה של שלום עליכם; עיירות ליטא של דבורה בארון.

הבכורה לאנשיו ולחזרה למרכזיותו. מרכז זה, שהיה בתחומי האימפריה האוסטרית-הונגרית, נהנה מחופש ומביטחון יחסיים, ובעיקר היה קרוב לווינה, שהייתה אז מרכז התרבות, המדע, הפילוסופיה, האמנות והספרות. אנשי גליציה התגדרו בקרבה זו, כמו גם בלשון הגרמנית, שהייתה שגורה בפיהם של חניכי האימפריה ופתחה לפנייהם את "העולם הגדול". גם עובדות אלה נתנו חיזוק למאבק על התרמית ועל ההגמוניה. אנשי הרוח בגליציה, לענפיהם השונים, נאבקו במרוץ רב, כמתואר לעיל, על מקומם ועל תדמיתם. מאבק זה התנהל דרך ניסיון ליצור "עובדות בשטח", כטיפוח סופרים ילידי גליציה ובייסוד במות ספרותיות בה, שתאפשרנה ביטוי לסופרי גליציה, מצד אחד, ותמשוכנה אליהם סופרים ממקומות אחרים, ידועים ומתחילים כאחד, מן הצד האחר. הם נלחמו על מקומם וכנגד תרמיתם הלקויה גם באמצעות "יחסי ציבור" של סופרים מבניה, שהשיבו מלחמה ערה, הצביעו על הפעילות התרבותית והספרותית הענפה הנערכת בגליציה ועל כוחם וחשיבותם של סופרי גליציה וביקרו את אלה שהתנשאו עליהם.

בין שורת הדוגמאות לגליציאים המעודדים גליציאים באותן שנות מאבק שלפני מלחמת העולם הראשונה היה, כאמור, שמעון מנחם לזר, שנמנה עם הפעילים הבולטים להשבת הכבוד האבוד של גליציה, סופריה ותרבותה, באמצעות עיתונו המצפפה. בין מטרותיו: (א) הפיכת העיתון למרכז ספרותי ותרבותי, כדי להאדיר את כבודו של המקום; (ב) טיפוח כמה לסופרי גליציה, לעידודם ולהמרצתם לפרסם; (ג) קיום כמה ספרותיות שבהן יפרסמו גם סופרים שאינם מגליציה.

לזר היה פטריוט גליציאי, שלא רק שלא התבטל, כחבריו יוצאי גליציה, בפני סופרי רוסיה, ולא הודה כמיהם "בכבודתה של הספרות העברית וסופריה ברוסיה",¹⁴ אלא גם נלחם נגדם. עליו כתב פאהן כהערת סוגריים ברשימתו "פגישתי עם י. ח. ברנר" בברדך: "למען האמת יש להוציא מכלל החוג הנזכר אלה ששמחו לבואו של ברנר לגליציה את השבועון 'המצפה' שעורכו תפס עמדה אחרת. ש. מ. לזר, זה איש האמת, היה מקנא תמיד את כבוד הספרות העברית בגליציה, ובכנותו תבע את עלבונו מממלתי רבובן שבצעירי הרוסים. בכלל לא העדיף את הספרות היפה – שהם עסקו ברובם רק בה – על שאר מקצועות התורה והמדע והחיים, ולא נחה דעתו מדעותיהם המהפכניות בדת ובחיים".¹⁵

עיתונים מסוג זה, הרוצים למשוך אליהם כוחות צעירים ולטפח סופרים, יכולים להרשות לעצמם לפרסם כתבי יד של צעירים מתחילים, בלתי ידועים, שבמות אחרות, מפורסמות, סגורות בפניהם. סיכון מחושב זה פותח פתח לגילוי כוחות חדשים. כך, למשל, אם להזכיר שתי דוגמאות בלבד, פרסם עגנון הצעיר את שירו וסיפוריו הראשונים מעל כמה זו; וכך פרסם שם אביגדור המאירי את שירו הראשון "בן העתיד" בשנת 1909 (גיליון 43), ואף הקדיש אותו ללזר.

8 ראו פאהן, מבחר כתבים, ערכה והקדימה מבוא נורית גוברין, גבעתיים תשכ"ט, עמ' 234.

9 שם.

תיאוריה נוספת של סדן, שאותה הציג במקומות אחדים בכתביו, ופן של ר' בנימין (יהושע רדלר-פלדמן) ואחרים, היא "תיאוריית ה'אילו'". למותר להוסיף שאי אפשר להוכיח תיאוריות כאלה, אלא בצורה סטטיסטית בלבד. לפי התיאוריה, סופר שנשאר במקום מגוריו בגליציה, מנותק מהמרכז הארץ-ישראלי, נשאר סופר שוליים, ולא הצליח להתפתח ולהתרום למדרגת סופר עברי שספרותו ראויה, ואילו מי שהתחיל אמנם בשוליים, במקומו הגיאוגרפי, והצליח להינתק ממנו, לעוזבו, לעלות ארצה ולהתחבר למרכז – גם יצירתו הספרותית עלתה והתרוומה עמו. אותו דבר קרה לסופרים כותבי עברית גם בגלויות אחרות. המדובר בתקופה של ראשית המאה העשרים ובמיוחד אחרי מלחמת העולם הראשונה, בשעה שכבר היה ברור שארץ ישראל היא מרכז עברי תרבותי-ספרותי-לשוני עולה. זוהי הכללה גדולה, שיש בה גם יוצאי דופן, אבל במרכזה היא תקפה, כאמור, לא רק בגליציה – עגנון, ברש, אברהם בן-יצחק, אם להזכיר רק שלושה שעלו, לעומת אלה שלא זכו, סופרים כפאהן, פרנהוף ואברהם לבנסטר – אלא גם בבסרביה: ש' בן ציון ויעקב פיכמן שעלו, לעומת אותם סופרים שנשארו ושמותיהם ויצירתם נשכחו. הוא הדין בארצה"ב: שמעון הלקין, אברהם רגלסון, ישראל אפרת, ראובן אבינועם-גרסמן – שעלו לארץ, לעומת אלה שנשארו בה: ראובן ולנרוד, בנימין נחום סילקינר, אפרים ליסיצקי. יוצא דופן הוא גבריאל פרייל.

תיאוריה זו הייתה, כאמור, גם נחלתו של ר' בנימין. במסתו "הודעה לייב לנדא" (תרצ"ז) כתב: "כמעט כל הגליציאים שביצרו להם מקום מכובד בספרות העברית הם אלו שיצאו מגליציה ונכנסו למרכזים ספרותיים, אם בברלין בשעתה ואם בארץ ישראל וכיצא בזה. אלו שנשארו בגליציה – לא הצליחו. אלו שנגרפו לפינות נדחות – לא הצליחו [...] אין סביבה. אין חברים לכשרון ולשאיפה"¹⁴. תופעה זו אינה מיוחדת לגליציה, אלא לכל פריפריה שבה חיו סופרים עבריים, "תוגת גיבור שאין לו סביבה!" כפי שכתב מיכה יוסף ברדיצ'בסקי בסיפורו "הבודדים" (תרס"ז).

ראשיתו של עגנון הייתה מצער. ראשיתו לא בישרה את אחריתו. אם היה יוצא מן העולם לפני שעלה ארצה, אי אפשר היה לדעת שסופר גדול אבר לעולם, כפי שהתבטא דב סדן.¹⁵

עגנון, כשעלה לארץ ביוני 1908 כצ'צ'קס, צעיר גליצאי בלתי ידוע, כונה בזלזול "גאליציאנר" והיה צריך להוכיח את עצמו הרבה יותר מאחרים. הוא נזקק לעזרתם של "גאליציאנרים" אחרים, בעלי השפעה, שכבר היו בארץ ישראל. אפילו ר' בנימין, שקיבל אותו מיד עם עלותו לארץ, העיד שלא האמין בו: "אודה על פְּשְׁתִּי: הלב לא נישח מאומה, מאומה. ובהמשך: "השארתי [למשך חמישה חודשים, כשנסע מיפו לכנרת] סופר מתחיל-מנסה [צ'צ'קס] ומצאתי את 'ש' עגנון', שכתב בינתיים את

14 ר' בנימין, משפחות סופרים, ירושלים 1960, עמ' 106.

15 דב סדן (לעיל הערה 5), עמ' 43.

עגנונות [...] בהיותי בכנרת התרחש פה הנס. לילה ויום ולילה. מי מילל, מי פילל" (כסלו, תרצ"ד).¹⁶

מדיניות הזלזול של "הרוסים"

בחטא ההתנשאות לקו גם סופרים גדולים וחשובים, אוהבי אדם, רוחשי טוב לכול. גם הם נשבו בִּשְׁבִי התדמית, ואף חיוקו אותה והוסיפו לה. מלכתחילה התייחסו בחשד ליצירתם של סופרים ילידי גליציה, כיטלו אותה ואף כיוו את הכותבים בשל מוצאם. על כך השיב מלחמה שערה הגליצאי מאיר הניש בפרק "בתור סניגור של גליציה": "רגיל היה יחס של ביטול וזלזול כלפי גליציה מצד יהודי רוסיה, בנידון הספרות והיצירה העברית, שנתפסו לו גם טובים ושלמים כביאליק ורביצקי"¹⁷.

דוגמה ליחס מבטל זה של רבים וטובים מסופרי רוסיה כלפי יהודי גליציה וסופריה בפרט מוצגת בצורה ביקורתית בזיכרונותיו המאוחרים של משה קליינמן, בן רוסיה ששהה בגליציה לזמן קצר בתחילת המאה העשרים: "משנכנסתי לתחום הספרות העברית החדשה נוסף לי עוד משפט קרום על הגליציאים, על המשכילים שבהם. סתם גליצאי הוא בטלן. בעל 'קטנות דמוחין' ומתפעל מכל דבר טפשי. יחד עם זה הוא 'שנורר' מטבעו. ואם סופר הוא, הגליצאי, הרי הוא חסר טעם ופספסן. כשהוא חורז חרוזים – אטום אונך. כשהוא מפרסם דבר מה ברפוס – ברוק שמא גנוב הוא אתו"¹⁸. לא פחות ולא יותר!

מיכה יוסף ברדיצ'בסקי

ל"זכותו" של ה"רוסי" ברדיצ'בסקי יש לומר שהוא ניסה להיות "מתווך הגון" כשכתב על גליציה וסופריה. בה בשעה שכתב כ"רוסי" בגוף ראשון רבים "אנחנו" לעומת "הם", הוא עשה מאמצים לשפוט את סופרי גליציה וספרותה לגופם, ללא דעות קדומות. כך, למשל, כתב דברים מעודדים, אם כי מסויגים, על מחיי הקראים של פאהן, בעיקר בשל נושא "אחינו הרחוקים", שהיה קרוב ללבו מאוד.¹⁹

בחלקה הראשון של רשימתו "זרמים" ו"ביבליוגרפיה" (1907-1908) יצא קצפו על החוברת של קלוזנר "הרוסי", "הזרמים החדשים של הספרות העברית החדשה" (1907),

16 ר' בנימין (לעיל הערה 14), עמ' 279.

17 מאיר הניש, מבית ומחון: פרקי זכרונות, תל-אביב תשכ"א, פרק 33, עמ' 132.

18 משה קליינמן, "גליציה מלפני שלשים וחמש שנים: פרקי זכרונות", מאזנים, 11, ג-ד (ת"ש), עמ' 225.

19 העולם, ט' בתמוז תרס"ח/8.7.1908 (ושוב: מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, כתבים, כרך ת, ההדיר אבנר הולצמן, תל-אביב 2008, עמ' 250-251).

דברי הביקורת הקשים והגורפים של ברנר "על ספרות גליציה" הם ללא ספק ערות חיה ליצר הפולמוס של ברנר, ומקורם ב"מתיחות שנוצרה בינו לבין עורך 'המצפה' ש. מ. לור". "תוך זמן קצר מצא עצמו ברנר מעורב בעימות ספרותי חריף ביותר שבו תקף חזיתית את כלל הספרות העברית בגליציה" ובמיוחד את פאהן ואת פרנהוף.²³

יש להעיר שברנר כתב בזלזול רב גם נגד יהודי לונדון,²⁴ נגד הספרדים, נגד הערבים, נגד האיכרים ובניהם, נגד ירושלים, ולמעשה, נגד מי לא?!

למותר להוסיף שברנר, במסקנותיו הגורפות, טעה, ואף הודה בטעותו, לפחות בכל מה שקשור לפאהן, כשם שאלה שראו בשמואל יוסף צ'צ'קס, הוא עגנון, "גאליציאנער שרייבער", כדבריו של חותנו, טעו בגדול.

פאהן בויכרונותיו ממרחק השנים, "פגישתי עם י. ח. ברנר", כתב:

"בכלל כך היה דרכו של הסופר בן גליציה להודות בכורתה של הספרות העברית וסופריה ברוסיה – לגבי זו ואלה שבמדינתו. מאן נהווה אפילו יחס בלתי שווה. הסופר העברי הרוסי, חניך התרבות הרוסית ויציר הסביבה הקשה של גזירות, שאב על הרוב עוז מתוך עצמו והאמין ביתרוננו על אף כל הסיבות המעכבות והמשפלות אותו. והסופר העברי הגליצאי, חניך התרבות הגרמנית, הווינאית-האירופאית הפושרת, והסביבה הנוחה של שווי זכויות אזרחיות, היה לרוב העוז ותכונתו ענווה הרומה להתבטלות [...] בדרך כלל רגילים היו ברוסיה להביט מגבוה על סופר וספר מגליציה, כמנהג העשיר לגבי אחיו העני, ורגילים היו בגליציה להיות מן הנעלבים, להתיחס יחס של כבוד לספר וסופר מרוסיה ולהתכבד ב'דוד העשיר'."²⁵

ביקורתו של ברנר על מחיי הקראים של פאהן נכתבה בתקופה שבה ישב בלבוב שבגליציה (1908) ושימש מבקר ספרותי בעיתון רשפים בעריכתו של דוד פרישמן. במיוחד סקר את הספרים היוצאים בגליציה ברשימותיו בהמשכים: "מן הספרות הגליצאית" ו"מתוך פנקס". מקצת הערותיו הענייניות של ברנר על ספר זה נבלעו

להתעלם מקיומם של הסופרים האלה, מצאו לנכון מבקרים ספרותיים בעלי עמדה לשלח את חצייהם בטקסטים, שבערכם הספרותי חזרו ופקקו, והיא ש"ספרותם של צעירי גליציה היוותה איום של ממש על המאמץ ליצור בראשית המאה ה-20 הגמוניה של ספרות עברית לאומית מודרנית". ולכן "הולוול באסתטיקה של סופרי גליציה היה בעיקרו של דבר חלק ממאבק בתפיסה קנונית חלופית של מיעוט לאומי, שנתפשה כאיום על התפיסה הקנונית של רוב לאומי" (עמ' 57).

23 חבר, שם.

24 ראו נורית גוברין, "לונדון לא מחכה: לונדון בספרות העברית", הנ"ל, קריאת הדרות: ספרות עברית במעגליה, כרך ד, ירושלים 2008, עמ' 130-180.

25 ראו פאהן, בדרך (ורשה), 4: 49, י' בכסלו תרצ"ו (6.12.1935); 50, י"ז בכסלו תרצ"ו (13.12.1935). חזר ונדרס במבחר כתבים (לעיל הערה 8), עמ' 233-239, והציטוט בעמ' 234.

שהוא מלגלג עליה ומצטט מתוכה ציטוטים עוינים ופרודיים. בחלקה השני הוא השווה בין חכמי גליציה החשובים של הדור הקודם ובין אלה הפועלים בה היום, שהוא זלזל בהם. בכל זאת הוא ניסה, כאמור, להיות אובייקטיבי: "היה איזה זמן משא ומתן בין הצעירים יושבי ארץ גליציה, אם יש הצדקה לאחיהם הרוסים להתגדל עליהם בעניני ספרות, או לוקחים להם אלה האחרונים עטרה שאינה הולמתם ומתנשאים בחינם". ניסוחיו של ברדיצ'בסקי הם אירוניים, ממעיטים ונסחפים אחר התדמית השלילית המקובלת של הגליצאים. בה בשעה הוא גם מלמד עליהם סגוריה ומוצא בהם צד זכות: "והדבר צריך עיון, כי הפרנהופים והבאדריים ודומיהם אינם מבני-בניהם של חיות וארטר, ש"ר ושור, לא יכחיש גם האדוק שבאדוקי גליציה; ולאידך – גם איתנו בני הרוסים הרבה ננסים עומדים במקום גדולים ומתראים כגדולים". מסקנתו גורפת על כלל ישראל: "עם הספר יודע לעשות שְׁמוֹת בספרו בכל מקום שהוא". הוא גם מעז לשבח את גליציה ולגנות את רוסיה: "ישנם דברים, שבגליציה, כלומר, בשוק הספרותי העברי אשר שם, יכולים הם להיעשות והם נעשים, וברוסיה ואפילו באמריקה עוד אינם נעשים". האקורד האחרון ברשימה זו הוא לעג מר לעיתונאי הגליצאי והסופר היידי יונה קרָפֶל, על יומרתו בעריכת כתב העת ירושלים: "עזות או פתיות ספרותית רבה כמו זו לא ראינו עד היום!"²⁶

יוסף חיים ברנר

זוהי, אולי, הדוגמה הבוטה ביותר של מלחמת התרבות בין רוסיה לגליציה, של הדעות הקדומות ושל הביזוי בשל מקום ההולדת. מי לנו גדול וחשוב מברנר?! והנה גם הוא נכשל בדעות קדומות ביחס לסופרי גליציה, שזלזל בהם מלכתחילה. את מלחמתו של ברנר בספרות גליציה ובסופריה תיארתי בהרחבה באמצעות הדוגמה של פאהן²⁷ והיא תוזכר כאן בקצרה.

ויכוח זה על ההגמוניה התרבותית ועל התדמית הספרותית היה, כאמור, ויכוח טריטוריאלי, המשך הוויכוח הנצחי בין גלויות ישראל השונות על הבכורה בתחום התרבות. זהו ויכוח שנמשך עד היום, ומקבל מאפיינים שונים, והוא, אולי בניגוד למקובל, ויכוח פורה ומפרה עד מאוד, המביא להתחדשות ולהתרעננות של התרבות, המורכבת בסופו של דבר מכל המחוזות הגיאוגרפיים והתרבותיים.²⁸

20 שם, עמ' 247, 248.

21 לראשונה בעבודת הגמר שלי בהדרכתו של פרופ' דב סרן, "ראובן פאהן – חייו ויצירתו", האוניברסיטה העברית בירושלים, 1967, ולאחר מכן במבוא, "ראובן פאהן ומפעלו הספרותי", שכתבתי למבחר כתבים (לעיל הערה 8).

22 חנן חבר (לעיל הערה 6). כאמור, איני מקבלת את מסקנותיו "האקטואליות", לראות מאבק זה כמאבק של "מי שניסה לערער על הגרסה השלטת של הקנון הצינוני" ולשם כך "הורחקו מן הקנון הסופרים הגליצאים" (עמ' 60). הוא הדין בתשובה שנתן לשאלה "מדוע, במקום

של הביקורת, ביחוד בשל היחס המעליב לגבי הסופר הגליצאי על חטא מולדתו ובשל ההערכה המזלזלת בספר משום שהוא 'מן הספרות הגליצאית' בתוספת גנאי 'מפרי הארץ'.

ביקורתו זו של ברנר הטילה סער בעולם הקוראים והסופרים בגליציה, ואף כי בינתיים עזב ברנר את גליציה, לא שככה חמת הפטריוטיות המקומית שנתעוררה, ודעת הקהל קטרגה על ברנר ודומיו, שמתוך גאוותם הם משפילים את הסופרים בגליציה.²⁷

באותה רשימה, "פגישתי עם י. ח. ברנר", העיד פאהן בהקשר של זלוול ברנר בסופרי גליציה בכלל ובסיפוריו בפרט כי הלה אמר לו בפגישה האישית ביניהם: "קראתי את ספרך 'מחיי הקראים', שיצא לפני זמן מה מן הדפוס... כתבתי על אודותיו... חבל... חבל שלא הכרתיך מקודם... אלמלי הייתי מכירך... חבל".²⁸

פאהן הודה שתמה על "שכבר הספיק לקרוא את הספר, שאך זה נדפס", ושאל: "וכי יש משוא פנים ברבר? כלום היצירה תלויה ביוצרה?! – אמנם כן הוא... אך בכל זאת... – ענה מתוך גמגום ותנועה מסורבלת. – דימיתך לאחד מאברכי גליציה שלכם... היא גליציה... ריקנות... בטלנות...". ופאהן המשיך: "עמדתך על טיב הביקורת ועל קנה המידה שלה. אין ספק כי הושפעה בדרך כלל מאותו יחס הביטול הידוע, הנהוג כלפי סופרי גליציה". בהמשך, ציטט את ברנר מתוך אותה רשימה קטלנית ומבזה את סופרי גליציה בכלל ואת ספריהם של יצחק פרנהוף ושלו בפרט. בין המשפטים שכתב: "א, א! נודף פה, סוף סוף, הריח הטוב, המצפאי: נודף! שימו פקקים בחוטמיכם! אלהי הספרות! איזו הלצות בטלניות, איזה סחיו!"²⁹

עוד תיאר פאהן את התגובה על "ביקורת זעומה זו ובלשון בלתי נקיה" בעיתונות, שנגרדה להמשך המאבק בין רוסיה לגליציה. בין השאר האשים גרשום בדר "לא רק את חוצפתם של הרוסים, כי אם גם את ה'התבטלות' של הגליצאים שלנו. רק משום התבטלות זו היה אפשרי, סופר כי. ח. ברנר יכתוב ביקורת על סופרי סופרים בעלי כשרון כר. פאהן וי. פרנהוף ב'מחשבה תחילה' להשמירם משום שהם גליצאים..."³⁰ את רשימתו סיים פאהן בהסבר מדוע נמנע מלענות על ביקורתו של ברנר: "משום אותה הפגישה פנים אל פנים [...] דבריו שבעל פה חיפו הרבה על הדברים שבכתב שלו. העמדה השלומיאלית בפני, הרטט שעבר אז על פניו הבשרניים, מבט עיניו הטוב, ניגון ה'חבלי' שלו על שלא הכירני קודם כתיבתו זו, נדמו לי כעין וידוי של האדם שבו, ואולי גם של הסופר, שעלה בכל אופן על המבקר, וידוי, שאין מקום אחריו לשום טענה ומענה".³¹

בתוך דברי העלבון והזלזול, בתוך הציטטות שתקועות בהן מרכאות, סימני קריאה ושאלה, ומתוך נימת הביטול כלפי "פרי הארץ" בכלל, וכלפי ספריהם של פרנהוף ופאהן בפרט:

"שוב 'מפרי הארץ' – מגליציה: ראובן פאהן 'מחיי הקראים' ציורים וטיפוסים עם תמונת המחבר [...]"

"שוב כמו אצל יצחק פרנהוף, פרטנסיה להיות דוקא אמן. מעט הוא כנראה, למחרנו לכתוב קורסופונציה ארוכה ב'העולם' מרחוב הקראים אשר ראה, שהיתה מעניינת מאד בלי שום ספק: דיני טומאה וטהרה, ישיבה בחושך וכו' וכו' – לא: דוקא 'ציורים וטיפוסים'! הן כתב זולא מחיי החופרים במכרות הפחם, הן כתב שירשבסקי מחיי האינקוויזיציה, הן כתב טאן מחיי האמריקנים, הן כתב זנגביל מחיי ילדי הגיטו והיהודים הלונדוניים, ומדוע לא יכתוב ראובן פאהן 'ציורים וטיפוסים' 'מחיי הקראים'?"

וכך בנוסח זה עד לסופה של הרשימה: "והרצאת הדברים המשעממת, הארוכה, הפטפטנית, המשוללת כל ידיעה בשימוש הלשון, הקוראת לשחוק – והרי לכם 'מחיי הקראים' ציורים וטיפוסים עם תמונת המחבר!"

פאהן היה אדם צנוע ועניו, מן הנעלבים ואינם עולבים, שצר היה לו לראות את המעליב בחרפתו. בויכוחו ניסה אף ללמד סנגוריה על ברנר, בכך שדבריו הושפעו "מאותו יחס הביטול הידוע שנהוג כלפי סופרי גליציה".

פגישתם של ברנר ופאהן בלבוב התקיימה בשנת 1908, באותו פרק זמן שבו כתיבת ביקורת זו לבין פרסומה ברפוס (רשפים, תרס"ט). כתוצאה מהיכרות אישית זו הצטער ברנר על צורת ביקורתו זו ואף רמז על כך בשיחתם, כפי שהעיד פאהן: "דבריו שבעל-פה חיפו הרבה על הדברים שבכתב שלו". על כך שברנר חזר בו מביקורתו על מספרי גליציה, אם כי בשפה רפה, יעיד גם מכתבו לגרשון שופמן משנת תרס"ח: "מ'עולם ספרותנו' צריך יהיה להחסיר כל מה שכתבתי על ההופעות הגאליציות. לא כדאי".²⁶

רשימתו של פאהן "פגישתי עם י. ח. ברנר" חודגת מתיאור פגישה אישית, ומתארת, למעשה, פגישה בין "רוסיה" ל"גליציה", עם כל הדעות הקדומות הכרוכות בכך. פגישה זו הייתה אחת הסיבות לכך שפאהן נמנע מלענות על ביקורתו זו של ברנר, והסיבה האחרת, לפי עדותו, הייתה: "כשאני לעצמי לא המצאתי שום מאמר ליד עורך 'המצפה' ולא נקפתי אצבע בענין זה. סוף סוף היתה זו יצירתי הראשונה [...] ולא ראיתי את עצמי כסופר נודע ומפורסם. אמנם נפגמה ישותי הספרותית מסגנונה

26 כל כתבי י. ח. ברנר, תל אביב 1967, כרך ג, עמ' 331, מכתב מספר 388 מ-3.8.1908. ברנר חזר בו מדעתו השלילית הגורפת על ספרות גליציה גם בכך שהיה מן הראשונים ששיבח את סיפורו של עגנון "היה העקוב למישור" (בניגוד לברדיצ'בסקי). מאמציו להוצאת הספר לאור ידועים, וגם דן לאור פרסמם: "אחרי עגנון ידעתי כי אפשר לכתוב בעברית", הארץ, "תרבות וספרות", 13.9.2013.

27 פאהן (לעיל הערה 8), עמ' 33-36.
28 שם, עמ' 235.
29 שם, עמ' 236.
30 שם, עמ' 237-238.
31 שם, עמ' 239.

להילחם בתדמית נמוכה זו, להצביע על סילופה, להעיד על חשיבותה של הפרובינציה בכלל ועל יתרונותיה של גליציה בפרט: הקשר לוונינה, "מרכז התרבות", החופש שהוא מגנת חלקם של הגרים באימפריה האוסטרו-הונגרית, הקהל היהודי הגדול המחובר למסורת היהודית, על אף תנאי חייו הקשים, עממיות ושורשיות. זאת בניגוד למצב היהדות ברוסיה הצארית, שכלל גזירות ואיסורים, אנטישמיות ורדיפות, צנזורה חזקה ולחץ בלתי פוסק.

מדיניות עידוד זו החלה בגליציה, עם פעילותם של סופרים ועורכים כלזר, בדר ואחרים, התגברה עם עלייתם של המחברים הגליצאים לארץ ישראל בתחילת המאה העשרים, ובהם אליעזר מאיר ליפשיץ, והתרחבה במיוחד לאחר השואה.

ממרחק השנים והמקום מן הראוי להזכיר שלושה אישים, מתוך רבים, שנהגו במדיניות זו של עידוד, ובהם ר' בנימין, דב סדן וישראל כהן. דומה סדן היה האקטיביסט שבהם. שלושה אלה, ולצדם אחרים, עשו הכול, עם עלייתם לארץ ישראל ולאורך כל חייהם, כדי לשנות את הדימוי השלילי הירוד של יהדות גליציה וספרותה ולטפח את סופריה. על כן הם הוציאו לאור את כתביהם של סופרי גליציה, כולל הנידחים בהם, עם מבואות ראויים שיש בהם כדי לקרב את עולמם לזה של הקורא בן הדור; הם כתבו עליהם, נלחמו על שמם ומקומם בכלל וכסופרים יוצאי גליציה בפרט, ובמיוחד חזרו והדגישו את מוצאם הגליצאי של אלה שהצמיחו כנפיים לאחר שעזבו את ארץ הולדתם והתפרסמו ברבים.

ר' בנימין (יתושע רדלר פלדמן)

בהתאם למדיניות העידוד של גליצאים המטפחים גליצאים אחרים ודואגים לשימור זכרם ומורשתם, כתב גם ר' בנימין על שורה של סופרים גליצאים.³⁶ ר' בנימין היה אחד הלוחמים הגדולים במאבק להאדרת שמם של גליציה וסופריה, לאורך שנים. כבר בסדרת רשימותיו "בתוך הארג", שהתפרסמה בהמשכים בהפעול הצעיר בשנותיו הראשונות, כתב את המשפט, בהומור רציני עד מאוד: "גורו לכם מן הגליצאים!", גם בעקבות הצלחת סיפוריו של עגנון.³⁷

ככמה מרשימותיו על מלומדים וסופרים בני גליציה הוא נקלע לאותה סתירה, בקבלו, מתוך הסתייגות, את הדעה המקובלת על נחיתותה של גליציה בהווה, אבל בה בעת גם נלחם בה. המשפט הפותח את מסתו "איצי פרנהוף" (תר"ף),³⁸ יש בו זלזול לכאורה, וגאווה למעשה: "הוא לא היה אלא גליצאי". ובהמשך: "הוא לא היה אלא מאלה עשרות האנשים אשר ניסו, בזה אחר זה, לבצר מקום בגליציה המסכנה לספרות זו, ליצור לה שם מרכז חדש, מקומי. קדמו לו כמה וכמה וגם באו אחריו כמה

36 בקובץ מאמריו הביוגרפיים (לעיל הערה 14), כלולים מאמרים על תריסר סופרים בני גליציה.

37 הפועל הצעיר, 3.6.1909. במשפט זה בחר חנן חבר ככותרת למאמרו (לעיל הערה 6).

38 ר' בנימין (לעיל הערה 14), עמ' 136-138.

ג' שופמן

שופמן, שערך מן הצבא הרוסי עם פרוץ מלחמת רוסיה-יפן, מצא מקלט בגליציה וחי בלבוב כתשע שנים (1904-1913). הוא החזיק טובה לעצמו שהגיע לפרובינציה זו, הרים את רמתה ורענן את הפעילות הספרותית שבה, בעצם נוכחותו ובאמצעות סיפוריו וכתבי העת שערך בה והשתתף בהם. הוא אף קרא לחברו ברנר לבוא אליו לשם ולגור במחיצתו.³²

סיפורי גליציה שלו מתארים את הבטלנות והעליבות של מקום זה, "גליציה החשכה", ועם זה את החיים המפכים בו. כך, למשל, בסיפורו "בגולה" (1909)³³ תיאר מנקודת הראות של "פליט רוסי" את "אווירה של גליציה", מעורר הדחייה: השוק העלוב והמרתיע, העוני המנוול והמדכא, הלכלוך, השעמום, הפטפוט, הצעקות, יחד עם החינניות והרהף לשרוד.

כך גם בסיפור "מאידך גיסא" (1909),³⁴ המתאר את הרושם הראשון שעשתה גליציה על מי שזה עתה הכריח את הגבול והגיע אליה: "רפושים ומסואבים הרחובות בעיר ל. אשר בגליציה" (עמ' 160). "ארץ השטריימלים והפאות", כך כינה אותה בסיפורו "גלידה" (עמ' 195). הוא הדין בסיפורי גליציה האחרים שלו, כגון "שירי ה'ברודיים'" ו"במלון".

מדיניות העידוד

מדיניות העידוד משמעותה: גליצאים מטפחים גליצאים, דואגים להם לבמות ספרותיות לפרסום, במיוחד לצעירים בתחילת דרכם, כותבים בחיוב על יצירותיהם, פועלים לשימור זכרם ומורשתם. במסגרת מדיניות עידוד זו כתבו המגוננים, יוצאי גליציה, על חבריהם, וכדיעבד על עצמם.³⁵ בהתאם למדיניות זו צריך לפעול בתוך סתירה. מצד אחד, להודות בנחיתותה של גליציה לעומת עליונותה של רוסיה, ולהראות כיצד למרות נחיתות זו סופרי גליציה מצליחים להתרומם וליצור יצירות חשובות. בעמדה זו יש לא מעט מן ההתנצלות והאפולוגטיקה, המסבירות כיצד על אף נתוני פתיחה ירודים אלה, בכל זאת הסופרים יוצאי גליציה מצליחים ביצירתם. מן הצד האחר,

32 ראו בהרחבה, נורית גוברין, מאופק אל אופק, ג: שופמן חייו ויצירתו, תל אביב 1983, במיוחד עמ' 82-110.

33 כל כתבי ג. שופמן, תל אביב תש"ז, כרך א, עמ' 115-118 (לראשונה בתוך הבוקר, ורשה, כ"א באדר תרס"ט/1.3.1909).

34 שם, עמ' 160-171.

35 לא הזכרתי כאן את התנועה הציונית בגליציה, שפעילותה התוססת, שתוארה בספרו של נתן מיכאל גלבר תולדות התנועה הציונית בגליציה (2 כרכים, ירושלים 1958), השפיעה על מי שחי ופעל בה.

וכמה". לכאורה הצטרף ר' בנימין לדעה המקובלת הממעיטה בחשיבותן של חוברות ספרי שעשועים, שפרסם פרנהוף: "שלא היה בהם לא תורה ולא חכמה", אבל הוא גם שיבחן: "לא מן הארטיילריה הכבדה, המטילה אימה, רצינות שברצינות, אלא דוקא מן הקל, מן המפוזז והמכרכר, מן 'המשעשע'". ההמשך כבר מציב את חוברות ספרי שעשועים כבעלות תפקיד חשוב ואף מרכזי: שם פרסמו את יצירותיהם רבים וטובים, מסופרי רוסיה דווקא: שאול טשרניחובסקי, ברדיצ'בסקי, קלזונר וראובן בריינין.

התדמית הנמוכה של גליציה מככבת ברשימה זו, על פרנהוף, מתוך ניסיון של אפולוגטיקה מצד אחד וערעורה מן הצד האחר: "גדולות לא עשה שום גליצאי. הכנור הראשון היה מהם והלאה. מאותו הזמן של קרוכמל, שלמה יהודה רפפורט, שמשון בלוך הלוי, ארטור, לטריס, יהושע השל שור וחבריהם לא האירה עוד ההצלחה את פניה לגליציה, לא הצליחה גליציה להיות מרכז ספרותי לעצמה. בכל אלה הנסיגות לחדש ימיה כקדם, שלא חדלו מעולם, יש מן הטרגיקומיות, מן הדרן-קישויות". בהמשך הסביר מדוע היה קשה לבני גליציה להתנער מרגש הנחיתות שהורבק להם והם אף אימצו אותו: "נעשתה שלטת ההרגשה, כי קורי הארג החדש של הספרות נמצאים במדינות רחוקות, והרגשה זו העיקה ביחוד על אנשים של שאר רוח, ועצרה בעדם מהתייצב במערכה מתוך אותה מידת הביישנות הגליציאית, ששמה אינם בקיאים כל צרכם במלה האחרונה של הספרות". בהמשך הרהר ר' בנימין בשאלת "אילו": "אילו הוציא פרנהוף במקום חמש חוברות חמישים חוברות 'ספרי שעשועים', אפשר שהיה מתבצר באמת מרכז חדש לספרות החדשה בגליציה המסכנה".

הסבר נוסף הוא: "בגליציה חסרה הרוגמא", כלומר לא היה סופר מופת שאפשר היה לחקות אותו, ומתוך החיקוי, להגיע לסגנון ייחודי, כמו שעשו מחקיהם של אברהם גולדפרין, חיים נחמן ביאליק ומנדלי מוכר ספרים.³⁹

גם במסתו על יהודה לייב לנדא (תרצ"ז) כתב ביחס לספרות העברית בגליציה: "בשרה הזה עוברת תקופה של חילוף המשמרות. נקודת הכובד של הספרות העברית עברה לרוסיה. גליציה שעמדה בראש במשך תקופה ידועה, היתה כבר אז מפגרת. היא חיתה על חשבון העבר, שגם הוא לא היה עשיר ביותר. הענקים נמצאו אז ברוסיה, וגם הם כאילו נטה יומם לערוב. תישיש מצד זה וגדיים מצד זה, אך הגדיים עוד רכים ועוד לא כבשו את מקומם".⁴⁰

דב סדן

דב סדן היה כאמור אחד האקטיביסטים הבולטים במדיניות עירוד זו. הוא כתב עשרות מבואות לכתביהם של סופרים ילידי גליציה ודאג לפרסום כתביהם. בשנים שבהן

39 דברי ר' בנימין על ראשיתו של עגנון ידועים ופורסמו ברבים כמה וכמה פעמים ולכן לא הובאו כאן.

40 ר' בנימין, שם, עמ' 104.

ערך את "המוסף לספרות" של דבר פרסם שם מיצירותיהם בעברית ודאג לתרגמם מיידית ומפולנית. סדרת מסותיו "משוט בקהילות הקודש"⁴¹ כוללת חמישה-עשר פרקים ורובם על קהילות בגליציה.

אולי יש להזכיר בראש ובראשונה את שלושה החלקים של האוטוביוגרפיה שלו: **ממחוז הילדות** (תרצ"ח; תשמ"א); **ממעגל הגעורים** (תש"ו; תשמ"א); **ועיר ואם בעיני בניה** (תשמ"א), שבהם תיאר את חייו, ילדותו, התבגרותו ונעוריו, בעיר הולדתו ברודי ובסביבתה. וכן להזכיר את התיאוריה שלו, בדבר ההשפעה המכרעת של המקום, הסביבה והאווירה על יצירתו של כל יוצר בכלל, ושל סופרי גליציה בפרט: "בבואנו לקיים את המימרה על המבקש להכיר את המשורר, מחוייב בארצו להתגורר".⁴² כמראה באוניברסיטה דאג לכך שתלמידיו, ואני בהם, המחפשים נושא לעבודה סמינריונית, עבודת גמר או דוקטורט, יעסקו באחת הדמויות מגליציה שיש צורך לחשפה, לחקרה ולגלותה. כך עסקתי, בהשפעתו, בפאהן ובמשולם זלמן גולדברום, וכמוני גם אחרים.

וכך כתב על פאהן בפרק "השרידה היחידה" בספרו **עיר ואם בעיני בניה**: "ואף בהיותי מורה, עוררתי את תלמידתי חוקרת הספרות, נורית גוברין, לכנס נפוצות יצירתי בדפוס ובכתב יד, ולהוציאם, בתוספת מבוא, במגילת ספר, להיותה יד ושם לחולם ציון, שביקש לבוא אליה, ולא בא ונספה עם הנספים".⁴³

את כתב הסנגוריה החשוב ביותר על גליציה, סופריה ותרבותה פרסם סדן בעיתון **דבר בכ"ט באב תרצ"ח**, 26 באוגוסט 1938, כ"מכתב ברכה" לרגל יובל החמישים של עגנון, יחד עם דבריהם של מברכים אחרים מיוצאי גליציה, ובהם ר' בנימין ואשר ברש. מטרתו המוצהרת הייתה "מחזיר עטרה, של משיב כבוד לפרובינציה נידחת".⁴⁴ וכך כתב: "גליציה – מי אינו יודע דרושה גליציה? גולה עוֹטְקָה ואֶבְלָה, סחופה ועלובה שבגלויות היתה. בנים יקרים נולדו לה, אבל היא לא ידעה להיות להם אֶם, שכנפי טיפוחיה פרושות ומגינות עליהם מפני הרוח המשועממת שמסביב, המתשת כוח ואמונה [...] מי שלא עקר עצמו מתוך קרקע גידול אומללה זו, שידעה ללדת את הטוב ואת היפה אך לא ידעה לקיימם – סופו כמישה [...] תולדות הכוחות, שלא ברחו מתוכה, בעוד מועד, כהיסטוריה של התחלות, כהיסטוריה של דברי הבטחה, שאחריהם נכזבה או לא באה כל עיקר. באמצע הדרך, בעצם ההליכה המעורדה באה כבמפתיע, אולת היד – הפרה נבל מתוך עצמו וכלא היה". לעגנון היה מזל, או חוש נכון, שהניח עירו וארצו והלך לארץ ישראל, אבל היה לו "לא קל" כשהגיע לארץ ישראל: "שכן בא מתחום המיעוט [...] מתחום המיעוט הנלעג, לתחום הרוב, הרוב הנערץ. באת ממדינה שהפירמה שלה לא היתה משוכחת ביותר. באת ממדינה שבניה

41 דב סדן, ארוחת ושבילים: כך העניינים, תל אביב 1978.

42 הנ"ל (לעיל הערה 10), עמ' 227.

43 הנ"ל, עיר ואם בעיני בניה, תל אביב 1981, עמ' 184.

44 הנ"ל, "קונצפט למכתב ברכה" (לעיל הערה 5).

התרגלו לכך, שיהיו מבוטלים בעיני אחרים ומתבטלים בעיני עצמם. לאמר במליצת דורנו: באת מאזור של הרגשת פחיתות הערך, מדרכו של הרוב שהוא מתרגל לראות את המנטליות שלו כמנטליות אחת וכוללת. כל שכן כשבא לתורו מי מתחום המיעוט הנלעג. משערני, כיצד היו מבטאים את עצמם המלה: גליציה. הרי בעצם טורחים לבטאה כך גם עתה. אני רואה את שירוב השפתים ואת בליחת העינים. זו תנועת שפתים ועינים, שביטוייה על כל פנים אינו מורה על רחש של יותרת כבוד. דרך הלצה הייתי אומר, כי זו תנועה של בוטחים [...] לא קל להיאבק בביטחה זו ובעצם כל גל ירוק נאבק בה – שלשום עולי פולין, היום עולי אשכנז.⁴⁵

בהמשך סדן בא חשבונו עם כמה דברים מזלזלים על "פינת ספרותנו בגליציה" שכתבו "מבניה, ומשאינם בניהם, ובכללם גם מי שישב בה וראה אותה מקרוב על רחשה ועל הליכותיה", ובהם ברנר: "ביצה גליצאית", וכנגדו לזר עורך המצפה, סדן מסכם בארוכה את דברי הסגוריה שלו, אבל מסתייג מהטון "המלא הרגשת פגיעה" שלו.⁴⁶

לדעת סדן, עגנון הוא שהחזיר את "הערכת עצמנו", "הרגשת הכבוד לעצמו, הרגשת ההוקרה שלנו לשלנו"; "הרגשה מלאה של ערך עצמי"; "אבן מאסו רוב בונים אתה עשיתה ראש פינה"; "אתה ראתה והראית בביתך ומביתך את העולם והיא גרולתך".⁴⁷

ישראל כהן

הדוגמה של ישראל כהן, אבי, קרובה, כצפוי, ללבי במיוחד. גם הוא היה לכוד בסבך הסתירה הקבועה. מצד אחד, הוא קיבל בעצב את הרעה המקובלת על הנחיתות התרבותית של גליציה וספרותה, ומן הצד האחר, התנגד לדעה זו, נאבק בה וניסה לשנותה. סבך זה בא לידי ביטוי ב"צידוק הדין" בתיאורים כלליים של האווירה, מצד אחד; במאבק נגדו בתיאורים הפרטניים של הסופרים, יצירתם ופעילותם התרבותית, מן הצד האחר.

בהקדמתו לספר המתנגדים: סיפורים, מאת פרנהוף,⁴⁸ ניכרת אותה אווירה כללית של קבלת הדין בדבר עליבות המרכז בגליציה, ומאבק פרטני נגדו. האווירה הכללית באה לידי ביטוי בניסוחים כגון: "גליציה היהודית של הימים ההם היתה כלאחר יקיצה מתרדמה". המטפורה של השינה ניכרת גם בהמשך: "עשרות שנות תרדמה ושגרת החיים וסרכי מסורת ועצלות המחשבה עשו את שלהם". מופיעה שם הזכרות בימים הגדולים והטובים של גליציה: "הכתר שהוסר לפני עשרות שנים מראשה

45 שם, עמ' 36-39, בדילוגים.

46 שם, עמ' 39.

47 שם, עמ' 41, 42.

48 יצחק פרנהוף, ספר המתנגדים: סיפורים (סדרת ספרי "נפש"), תל אביב 1952.

של גליציה, עדיין הבהיק מקרן הוויית והמתין ליד שתחזירנו לקדמותו. התודעה העצמית שנתעמעמה, התחילה להחשף ולהיגלות". ההאשמה היא גם האשמה עצמית: "ההתנגדות לכל דבר ולכל חידוש רבתה מאד", אבל בד בבד אין התנגדות זו נחלתה של גליציה בלבד, אלא של "כל העולם היהודי". ההתחדשות הניכרת בגליציה נייערה את "הווייתה הקופאת של כנסת ישראל בגליציה".

רשימת הסופרים שהוא מונה כדוגמה ל"יקיצה מתרדמה" היא מרשימה ביותר: "ראובן אשר ברודס, מרדכי דוד ברנדשטר, דוד ישעיהו זילברבוש, מרדכי אהרנפריז, שלמה רובין, יהושע טהון, דוד ניימרק, נתן בירנבוים, משה שולבוים, שמעון ברנפלד, שלמה שילר, אדולף שטאנר ואחרים".

אין מנוס מן ההרגשה שלולא חשש הכותב שיאשימו אותו בהאשמות הקבועות המוטחות באנשי גליציה הכותבים על חבריהם, היה כותב בניסוח אחר, ללא הסתייגויות, נותן לשמות ולעובדות לדבר בעד עצמם, ומציג תמונה של מרכז ספרותי שמן הראוי להתגאות בו.

הוא הדין כשהוא בא לתאר את פעילותו של פרנהוף וסיפוריו. גם כאן ניכר שהוא משתדל ככל יכולתו לשמור על איזון, לדבר בשבחיו של מספר זה, אך מתוך הסתייגות ואיפוק. ואף על פי כן, התמונה הכוללת היא חיובית. גם כאן ניתן לשער שללא "המעצורים הגליצאיים", היה יכול לדבר בשבחיו במלוא פיו. בין הניסוחים המאופקים אך המשבחים: "הוא רצה בכל מאודו לבצר לגליציה מקום כבוד בספרות העברית המתחדשת. הוא ידע, שלא בגליציה מרכז היצירה, אבל ביקש לעשותה כוכב לואי. לתכלית זו עשה שני דברים: כתב בעצמו ככל שידו מגעת ופירסם את דבריו בכמות שונות וע"י זה הוציא מוניטין לעצמו ולא רצו". וכן: "עמד והקים במה בכרצאץ בשם 'ספרי שעשועים'. זו צריכה היתה לקרב את הסופרים הרחוקים ולפרסם את טיבה של גליציה ע"י שכוכבי גליציה יאירו ליד השמשות שברוסיא... [...] וזכתה במה קטנה זו שיתרכוו בחוברותיה המעטות סופרים אנשי שם ושהיו עתידים להיות אנשי שם. טשרניחובסקי הדפיס בהן את אחד השירים הראשונים [...] ברדיצ'בסקי [...] בריינין; [...] קלוזנר".

על הביקורת מצד ברנר וברדיצ'בסקי על ספרו של פרנהוף מאגדות החיים, כתב ישראל כהן, מתוך אותה סתירה פנימית של "צידוק דין הנחיתות" מצד אחד, והתקוממות נגדו מן הצד האחר: "אפשר שהצדק היה אִתם [עם ברנר וברדיצ'בסקי]. אולם אין ספק, שבקורת קטלנית זו היתה מושפעת גם מן היחס המסורתי לסופרי גליציה, שהיה מעין 'בון טון' בימים ההם".

באותה רוח סיכם כהן את מפעלו הספרותי של פרנהוף: "פרנהוף לא היה בניין אב, אבל היה כוח בונה בספרות העברית [...] הוא הטביע את חותמו על מהלך ההתחדשות של היצירה העברית בגליציה, ולא בה בלבד".

בשנת 1956 יצא לאור ספר בוטשאטש: מצבת זכרון לקהילה קדושה, שערך כהן. עגנון, שהיה צריך להיות שותפו לעריכה, נעשה בסופו של דבר ממשתתפיו החשובים של ספר זה, ותרם לו הרבה מאוד, ובעיקר: רשימה ביבליוגרפית תחת

הכותרת "ספריהם של אנשי בוטשאטש ע"ה" (עמ' 17-31), הכוללת 75 פריטים⁴⁹. מטרת אבי הייתה, כמו בספרי הקהילות האחרים, להציב יד ושם לקהילה, לפועלה, לאנשיה, להווי שלה, לפני השואה, במהלכה ואחריה. אבל הייתה לו מטרה נוספת, במסגרת המאבק בתודעתה של גליציה, כפי שכתב בהקדמתו: "עגנון כסופר איננו עוד ענין ליוצאי בוצ'אץ' בלבד; הוא נחלת האומה והספרות העברית, ועל ברכיו נתחנכו ויתחנכו דורות. אולם אם נבלטת בספר זה גאוותם המיוחדת של בני בוצ'אץ' על עגנון – יסלח להם אלוהי הסליחות, שמידה אנושית היא להתפאר בבני עליה". על ייחודה ותפארתה של בוצ'אץ' לפי עגנון אין אפשרות להתעכב במסגרת זו, וכבר נכתב על כך לא מעט: "עירי שלי מצויינת בערים היא", כתב ב"בתוך עירי", הפותח את הספר.⁵⁰

עורכי הספר פרקי גליציה: ספר זכרון לא. זילברשיין היו ישראל כהן ודב סדן. במרכזו, לצד פעילותו של אברהם זילברשיין, בין השאר, פרקים על התנועות הציוניות והסוציאליסטיות בגליציה בכלל ודמויות מן העיר לכוב בפרט. "הסתירה הגליצאית" מבצבצת אף היא בין השורות. כך, למשל, ציין יהושע טהון בזיכרונותיו, "דמויות מלבוב", ש"היתה באמת ובמלא המשמעות של מלה זו עיר ואם בישראל", ואף כתב: "בהגיענו לפרשת הספרות העברית החדשה, אין לכוב יכולה, לאמיתו של דבר להתפאר בסופרים ומשוררים ממדרגה ראשונה. ואמנם משורריה וסופריה הגדולים של רוסיה היו בנים להם ל'גליצאים'. אולם [...] גם בשטח זה היה ככל זאת משהו". ולאחר שמנה את שמותיהם של נתן נטע סמואלי ואברהם מנדל מוהר והזכיר את העיתונות העברית בלבוב, סיכם: "על אחת כמה וכמה שאין לנו במה להתבייש". ובהמשך: "לא אהיב עוז לומר, שהיא היתה כעין 'מרכז הרוח', כדוגמת וילנה בעת שפרחה בה ההשכלה, או כדוגמה אודיסה בימיהם של אחד העם, ביאליק ומנדלי. עד כדי כך לא הגיעו הרברים. אבל דבר אחד וודאי ונכון הוא: לבוב לא פיגרה ולא נחשלה מעולם. עתים הלכה עם הזרם ועתים אף קדמה לו, אבל תמיד היתה במלוא התנועה, וקצב החיים שבה הצטיין בנשימה מהירה ועמוקה ובלהיטות רבה".⁵¹ במסגרת מדיניות עידוד זו כתב ישראל כהן מסות על אנשי גליציה וסופריה (דוד ישעיהו זילברבוש, יעקב טהון, מלכיאל לוטרניק), והרבה לכתוב על "בוצ'אץ' של עגנון", שהייתה גם בוצ'אץ' שלו.

49 על מאחורי הקלעים של השתתפות עגנון בספר בוטשאטש ראו בספר שיצא לאור לרגל יובל השמונים של אבי: חילופי מכתבים בין ישראל כהן לשי" עגנון ולדוד בן גוריון, בעריכתי, תל אביב תש"ם.

50 עוד בספר בוטשאטש: "אגרת לעגנון" שכתב אשר ברש ליובל החמישים של עגנון, מנחם אב תרצ"ח, ובה, בין השאר, זיכרונות על עגנון הצעיר בבוצ'אץ'.

51 יהושע טהון, "דמויות מלבוב", ישראל כהן ודב סדן (עורכים), פרקי גליציה, תל אביב 1957, עמ' 345-346.

בין מרכז לפריפריה

נקודת המוצא בהתנשאות של סופרי רוסיה על סופרי גליציה, שהחלה סביב מפנה המאה העשרים, הייתה כאמור התפיסה של רוסיה כמרכז של הספרות העברית בעת ההיא ושל גליציה כפריפריה שולית. מטרתם של דברים אלה היא לערער במשהו את תקפותו של המושג "מרכז", ולהצביע על הקשיים בהגדרתו, לבדוק מחדש את ההגדרות המקובלות של מרכז ושוליים, על סמך קריטריונים אובייקטיביים שיוגדרו מראש, ככל שהדבר אפשרי, ולערוך רביזיה יסודית בתפיסות המקובלות. השאלה הראשונה היא שאלה תמודית, עקרונית, שאינה מיוחדת רק לנושא זה. האם בכלל יש אפשרות להציב קריטריונים אובייקטיביים?

לגופו של נושא זה יש צורך לענות על שאלות כגון: מהו מרכז? מי קובע אותו? מי מגדיר אותו? מה המאפיינים של מרכז? דעתי היא שכמספר החוקרים – מספר המגדירים. ההגדרה תלויה במגדיר: במניעיו, באידיאולוגיה שלו, בהעדפותיו, בהשקפת עולמו, במוצאו, בחינוכו. ההגדרה היא תלויה בגורפיה, חינוך, הקשר.

כל חלוקה היא שרירותית ונעשית בעיקר לצרכים מתודיים. כל חלוקה בוחרת ומשמשה, מגדילה ומתעלמת. כל חלוקה יתרונותיה וחסרונותיה עמה. כל חלוקה מתבססת על עקרונות מסוימים ומתעלמת מאחרים. כל חלוקה מתקנת משהו ופוגמת במשהו אחר. כל חלוקה מבליטה סופרים מסוימים ומתעלמת מן האחרים ורוחקת אותם לשוליים. הוויכוח על מרכז ושוליים הוא פורה ומפנה ומזין את מחשבת הספרות לאורך כל הדורות. זהו גם ויכוח על שולט ומשפיע, על מי שממונה או ממנה את עצמו לקבוע לעצמו ולאחרים מה חשוב ומה לא חשוב. בהקשר לכך יוזכר הוויכוח על שאלות היסוד של הספרות העברית החדשה, ממתן החלה, מיהם ראשוניה, מה מבדילה מקודמתה והאם היא בבחינת המשך או מהפכה. בוויכוח זה נטלו חלק יוסף קלוזנר, פישל לחובר, חיים נחמן שפירא, דב סדן, ברוך קורצווייל, ישראל כהן ואחרים.

אורי מרגולין כתב דברים עקרוניים נגד האפשרות של חלוקה לתקופות, במאמרו "לבעית החלוקה לתקופות בהיסטוריה של הספרות". אחת ממסקנותיו: "בכל רגע יש במערכת הספרותית שלושה מרכיבים: שרידים של מערכות קודמות של גורמות, גורמות דומיננטיות וגורמות המתחילות לצמוח. בכל דור קיימות מסורות רבות ואסכולות רבות, שאחת מהן היא מרכזית, שלטת ומוכרת, בעוד שהשאר מדוכאות ושוליות [...] המעבר ממערכת גורמות אחת לשנייה יכול להיות מתואר בדרך זו, שהמרכז והפריפריה מתחלפים במקומותיהם".⁵²

אני מבקשת ליישם את דבריו של מרגולין בקשר לחלוקה לתקופות בהיסטוריה של הספרות על נושא זה של קביעת מרכזי הספרות העברית. כל אפיון של "מרכז"

52 אורי מרגולין, "לבעית החלוקה לתקופות בהיסטוריה של הספרות", הספרות ב, 1 (ספטמבר 1969), עמ' 5-13.

וגם "מרכז" לפי הגדרה ומאפיינים אחרים. מכאן המסקנה: המאפיינים של "מרכז ספרותי" אינם מוחלטים. מקום יכול להיחשב "מרכז" כשהוא ממלא תנאים מסוימים, אבל אותו מקום יכול גם להיחשב "שוליים" כשתנאים אחרים אינם מתקיימים בו.

סיכום: המרכז בגליציה – "פינה גדולה על אם הדרך"

איני יודעת מי הראשון שקבע את עליבותה של גליציה ואת תדמיתה הנמוכה. מי היה זה שהכריז עליה כשוליים? מתי? והיכן? כאמור, ייתכן שהגיעה השעה לבדוק מחדש את עצם נכונותה של תדמית זו. מסקנותיה של בדיקה זו יכולים לחזק ולאשר את שוליותה, או להפך, להפריכה ולגלות את יכולותיה.

בדבריי הזכרתי רק מקצת מן הסופרים העבריים הגליציאים שהשתתפו במלחמת תרבות זו שבין גליציה לרוסיה, והזכרתי בכתביהם סופרים עבריים נוספים בני גליציה. אולם זירת התרבות היהודית בגליציה, שפעלה משלהי המאה התשע-עשרה ולאורך המאה העשרים, הייתה עשירה לאין ערוך, וכללה שורה ארוכה של יוצרים חשובים אחרים, ובהם אורי צבי גרינברג, אברהם בן-יצחק ואנדה עמיר (פינקרפלד), אם להזכיר רק כמה דמויות בולטות נוספות בספרות היפה בעברית, כמו גם סופרים רבים בשפות יידיש, גרמנית ופולנית, ולצדם חוקרים ומלומדים למכביר.

על כך יש להוסיף את מאות העיתונאים, כתבי העת והמאספים, שהוציאו וערכו אנשי גליציה בערי גליציה השונות, בייחוד בלבוב ובקרקוב, בעברית, ביידיש, בגרמנית ובפולנית, מראשית המאה התשע-עשרה ועד מלחמת העולם השנייה. את חלקם העברי במאה התשע-עשרה תיעדה מנוחה גלבוש בלקסיקון העיתונות שלה.

איך ייתכן שמי שהשתייך לזירת תרבות כזאת תפס את עצמו כשוליים וכקרן זווית? לאלוהי התרבות פתרוני!!! דומה שפעם נוספת מוכח, שגדול כוחה של תדמית מכווחה של המציאות. העובדות בשטח, רבות ונכונות כאשר תהיינה, אין בכוחן, או לפחות קשה להן מאוד לשנות תדמיות. התדמית נוצרת בידי בעלי השפעה וכוח, בידי מי שיש להם "חשבונות", מניעים או סדר יום משלהם.

הרהורים אלה מביאים למסקנה כי מן הראוי לנסח מחדש בחקר הספרות העברית את המאפיינים של "מרכז" ו"שוליים", ללא פטריוטיות לוקלית כלשהי וללא "חשבונאות", אלא בהאש ובראשונה על בסיס איכותני וכמותי. ובפרט, לנוכח התרמית הנחותה שהייתה לתרבות היהודית בגליציה משלהי המאה התשע-עשרה, ראוי לערוך מחקר מעמיק, מקיף ויסודי, שיבחן מחדש תדמית זו, ולפי הצורך יעשה לה רביזיה של ממש.

מסקנותי שלי בנדון, לפי היכרותי שלי עם הספרות העברית בגליציה, הן ברוח מסקנתו הכפולה של סדן: "הבלייה לא היתה בלייה כוללת והעדנה לא היתה עדנת פתאום"; וכן: גליציה היא "פינה גדולה על אם הדרך".

כולל תכונות מסוימות שלו תוך כדי השמטה או התעלמות מאחרות.⁶ באפיון שונה אפשר להפוך "שוליים" ל"מרכז" ולהפך, ויכול להתקבל גם "מרכז" שונה, או לפחות יופרך תוקפה של ההגדרה "מרכז".

שאלות כגון: כמה סופרים צריכים לפעול במקום אחד כדי שאפשר יהיה לקרוא לו מרכז? כמה זמן צריכים סופרים אלה לפעול באותו מקום? האם נמנים עם סופרי המרכז רק ילדיהם, או גם מי שבאו אליו ממקום אחר וחיים בתוכו? כמה זמן עליהם לחיות במרכז כדי להיחשב לאנשי? כמה סופרים וכמה כתיבי עת צריכים לצאת באותו מקום כדי שהוא ייחשב כמרכז? מי קובע?

וכן השאלות: אילו מאפיינים או תנאים צריכים להיות כדי שמקום יוכרז כמרכז ספרות עברית? שלושה הם התנאים המאפשרים להכריז על מקום כ"מרכז": (א) חברות סופרים; (ב) קהל קוראים; (ג) חיים ספרותיים, כלומר אמצעי ייצור; בתי דפוס, מניהים, עורכים.

אבל בהיסטוריה של הספרות העברית בגולה היו מקומות שבהם התקיימו רק שני תנאים או אפילו רק אחד. האם הם בגדר מרכזים? כך, למשל, פרץ סמולנסקין הוציא בווינה את כתב העת החשוב השחר (1868-1885), אבל קהל קוראיו, ובמידה רבה גם סופריו, היה מחוץ למקום זה. האם וינה הייתה מרכז?

כך, למשל, בלבוב שבגליציה בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה התקיימו לכאורה כל שלושת התנאים, אבל למעשה היה זה מקלט לילה, מרכז זמני, ארעי ובמידה רבה מקרי. הסופרים "הרוסים" שחיו בה ראו אמנם את עצמם גולים במקום גליציאי זה, אבל בכל זאת הם פעלו ויצרו שם. האם לבוב היא מרכז? ואם כן – רוסי? גליציאי?

הוא הדין בכרלין, ובייחוד בשנים הראשונות שאחרי מלחמת העולם הראשונה. גם זה היה מרכז זמני וקצר מועד. אם נתקרב יותר לימינו אלה: האם סופרים שעלו לארץ ישראל, או למדינת ישראל, שייכים למרכז זה או לארצות שמהן באו? כמה זמן הם יכולים להיחשב מהגרים? מי מחליט? הם? אחרים? ואולי הם תמיד יהיו "בין שתי מולדות"? שאלות אלה מתייחסות גם לילידי הארץ המעדיפים "להשתייך" לארצות מוצאם של הוריהם!

למעשה, כמעט אף אחד מן המרכזים הספרותיים ההיסטוריים לא התקיים זמן ממושך, ולא מילא את כל שלושת התנאים להכרזתו כ"מרכז". במידה רבה היו אלה מקומות מקריים, זמניים, שהסופרים שישבו ופעלו בהם נעו ונדו ממקום למקום, בשל אילוצי פרנסה, גזירות מבחון ועוד. אפילו אודסה, שכל שלושת התנאים התקיימו בה עד מלחמת העולם הראשונה, הייתה מרכז עברי, רציני, סולידי, אבל בתוך בועה המנותקת מהסביבה הלא-יהודית הנהנתנית. כמעט איש מבין אלה שפעלו בעיר זו לא נולד בה אלא הגיע אליה. גם היא התקיימה זמן קצר בלבד. מלחמת העולם הראשונה, מהפכת אוקטובר והקמת ברית המועצות שמו קץ חד וברור למרכז זה.

כצפוי, אין תשובות חד-משמעיות על שאלות אלה, ואולי אין להן תשובות בכלל, בוודאי לא מוחלטות. גם וגם: גם "פרובינציה" לפי הגדרה אחת ומאפיינים מסוימים,